

Görbe Attiláné Zán Krisztina

„Az Európai Unió biztonság- és védelempolitikájának megjelenése a Határórség idegenrendészeti tevékenységének gyakorlati megvalósításában” című doktori (PhD) értekezés szociológiai vizsgálata

Szegregációs folyamatok a modern társadalmakban

*Mottó: „Hiába füröszöd önmagadban,
csak másban moshatod meg
arcodat”*

(József Attila: Nem én kiáltok)

Bevezetés

A vallási, faji, világnézeti, nemi vagy bármilyen más különbség alapján történő elkülönítése, hátrányos helyzetű megkülönböztetése egyes személyeknek vagy emberek bizonyos csoportjainak nem csupán egy-egy társadalom belső problémája. Vagyis a szegregáció nem tekinthető egy ország „belügyének”, hiszen az érintettek megpróbálnak minden lehetőséget fel- és kihasználva menekülni ebből a számukra jogsértő, megalázó helyzetből.

A „menekült” szó hallatán ma az átlag európai polgár képzeletében rosszabb esetben a szociális ellátórendszeren élőködő, bizarr kulturális szokásokkal rendelkező, kellemetlen idegen, de még jobb esetben is csak egy segítségre szoruló, szájalomra méltó külföldi képe sejlik fel. A sajtó is rendszeresen szinonimaként használja a menekült, a bevándorló és az illegális migráns fogalmát, annak ellenére, hogy ezek mind jogi, mind hétköznapi értelemben teljesen különböző élethelyzetet írnak le.

Valójában az irányadó 1951-es Genfi Egyezmény meghatározása szerint menekült az, akinek hazáját faji, vallási, nemzeti hovatartozása, politikai véleménye vagy egy meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása miatti üldöztetéstől való megalapozott félelmében kell elhagynia.

A Genfi Egyezmény nemcsak a menekült fogalmát határozza meg, hanem elő is írja, hogy az egyezményhez csatlakozó államoknak be kell fogadniuk a menekülöket, és széles körű jogokat kell biztosítaniuk a számukra. Egy állam saját befogadási kapacitását mérlegelve is bizonyos általános érvényű, nemzetközi egyezményekben és az államok belső jogában is lefektetett emberi jogokat (például a család egységét vagy a gyermek mindenek felett való érdekét) tiszteletben tartva dönthet arról, hogy befogadja-e a menekülni kényszerülöket.

Érdemes megjegyezni, hogy az ezredforduló Európája egyre kevésbé akarja befogadni a menekülöket, jóllehet gazdasági és szociális szempontból egyre inkább szüksége van rájuk.

A szegregáció fogalma a nemzetközi jogban

A szegregáció a diszkrimináció egyik formája, ezért a diszkriminációt tiltó nemzetközi egyezmények sora implicit módon a szegregáció tilalmát is megfogalmazza. A törvény előtti egyenlőséghez és a megkülönböztetéssel szembeni védelemhez való egyetemes emberi jogot elismeri az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, az Egyesült Nemzeteknek a Polgári és Politikai Jogokról szóló, valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális jogokról szóló Nemzetközi Egyezségokmánya, továbbá az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény.

A faji megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény, (amelyet Magyarország a 1969. évi 8. törvényerejű rendelettel hirdetett ki) amint azt neve is mutatja teljes egészében a diszkriminációval foglalkozik. Az egyezmény megalkotásának okai között, majd a fogalmak meghatározásánál beszél az elkülönítésről, szegregációról.

Az egyezmény létrejöttének indokai között a gyarmatosítással összefüggésben említi meg a szegregációt:

„tekintettel arra, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete a gyarmati rendszert és az azzal járó elkülönítés és megkülönböztetés mindenféle alkalmazását - bármilyen formában és bárhol legyen is – elítélte...”

Majd a faji gyűlölet és felsőbbrendűségen alapuló kormányzati politikák egyikeként hív fel az ellene való küzdelemre:

„aggódással eltelve a faji megkülönböztetésnek a világ egyes területein még mindig előforduló megnyilvánulásai és a faji felsőbbrendűsége vagy gyűlöletre alapozott olyan kormánypolitikák miatt, mint az apartheid és az elkülönítés vagy szétválasztás politikája...”

Később, a diszkrimináció különösen veszélyes formájaként ítéli el a szegregációt, és kötelezi a részes államokat, hogy tegyenek meg mindent megelőzésére, tiltására, megszüntetésére.

„A részes államok különösen elítélik a faji elkülönítést és az apartheidet és vállalják, hogy a joghatóságuk alá tartozó területeken minden ilyen természetű gyakorlatot megakadályoznak, eltiltanak és megszüntetnek.”

Az **Európai Unió** szervezetei több dokumentumban is hitet tesznek azon célkitűzés mellett, hogy az Unió a szabadság, biztonság és igazságosság térségévé fejlődjön. Először az EU Alapszerződésébe került be a diszkrimináció tilalma (az 1999. május 1-én hatályba lépett Amszterdami Szerződés 13. Cikke), majd az Alapvető Jogok Chartájának 21. Cikke fogalmazta meg a faji, nyelvi alapú, illetve az etnikai származáson és a nemzeti kisebbséghez tartozáson alapuló diszkrimináció tilalmát. Ezután megszülettek az esélyegyenlőségről szóló irányelvek.

„A faji vagy etnikai származáson alapuló megkülönböztetés alááshatja az EK-Szerződés célkitűzéseinek megvalósítását, különösen a magas fokú foglalkoztatási szint és szociális védelem elérését, az életszínvonal és életminőség emelését, a gazdasági és szociális kohéziót és szolidaritást.” Érvel az EU Tanácsa a faji egyenlőség direktívájának megalkotása mellett.

A diszkriminációt tiltó direktívák (2000/43/EK és a 2000/78/EK irányelvek) kifejezetten nem említik a szegregáció fogalmát, de a diszkrimináció definíciója alapján – mint a hátrányos megkülönböztetés egyik megvalósulási formájának – egyértelmű a tilalma.

- a) *közvetlen megkülönböztetés áll fenn, ha egy személlyel szemben faji vagy etnikai alapon kevésbé kedvezően járnak el, mint ahogyan egy másik személlyel szemben hasonló helyzetben eljárnak, eljárta vagy eljárának.*
- b) *közvetett megkülönböztetés áll fenn, ha egy látszólag semleges rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat az egy faji vagy etnikai származású személyeket más személyekhez képest különösen hátrányosan érint, kivéve ha ez a rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat jogszerű céllal objektív módon igazolható, továbbá e cél megvalósításának eszközei megfelelőek és szükségesek.”*

A direktívák természetesen csak irányelvek, ha kötelezőek is, a tagállamokat „csupán” arra kötelezik, hogy belső jogukban valósítsák meg az iránymutatásait. Tehát a bennük megfogalmazott definíciók nem szó szerint kerültek a magyar jogba, sőt a tagállam a direktíva „védelmi szintjénél” magasabb mércét is megállapíthat.

Az Európa Tanács **Emberi Jogok Európai Egyezményének** (EJEE) (amit Magyarországon az 1993. évi XXXI. törvény hirdetett ki) 14. Cikke mondja ki a diszkrimináció-tilalom elvét. Eredetileg ez a tilalom csak az Egyezményben felsorolt jogokkal összefüggésben volt alkalmazható, a 12. Kiegészítő jegyzőkönyv azonban kiterjesztette a védett jogok körét, minden „törvény által biztosított jog” vonatkozásában.² Fontos hangsúlyozni, hogy az Egyezmény ratifikációjával az államok az Európai Emberi Jogi Bíróság esetjogában kifejezésre jutó értelmezés alkalmazására is kötelezettséget vállaltak.

E szerint nem minden különbségtétel tiltott, diszkriminációról csak akkor van szó, ha egy személyt vagy csoportot más, azonos helyzetben lévő személyekkel, vagy csoporttal történő

² A 12. kiegészítő jegyzőkönyv még nem lépett hatályba.

összehasonlításban kezelnek hátrányosabb módon. A különbségtétel azonos helyzetben lévők között is csak akkor számít diszkriminációnak, ha a különbségtételnek nincsen objektív és ésszerű indoka. Az ilyen indok létét a különbségtétel célja és hatása összefüggésében kell megvizsgálni: a különbségtételnek nem csupán legitím célt kell szolgálnia, de az elérni kívánt cél és a különbségtétel adott eszköze között ésszerű arányosságnak kell fennállnia.

Az Európa Tanács **Európai Rasszizmus és Intolerancia elleni Bizottsága** (ECRI) 7. számú általános irányelv ajánlása (Ajánlás), amely a nemzeti jogalkotás számára fogalmazza meg a diszkrimináció-ellenes szabályozás kulcselemeit, kifejezetten megnevezi a szegregációt, mint a diszkrimináció egyik, a nemzeti jogalkotásban is nevesítetten tilalmazandó formáját. Az Ajánlás szerint közvetlen diszkriminációról van szó, ha a faji, etnikai, ... alapú különbségtételnek nincs objektív és ésszerű indoka. Objektív és ésszerű az indok, ha a különbségtétel jogszerű célért történik, és ha a különbségtétellel elérni kívánt cél és a különbségtétel adott eszköze ésszerű arányban áll egymással. Közvetett diszkriminációról beszél, ha egy látszólag semleges rendelkezés/feltétel/gyakorlat a faji, vagy etnikai származású személyek számára nehezebben teljesíthető, kivéve, ha ez a rendelkezés objektív és ésszerű indokkal bír.

Az Ajánlás a szegregáció fogalmát így határozza meg: olyan magatartás, amellyel valaki személyeket objektív és ésszerű indok nélkül elkülönít egymástól faji, etnikai, ... alapon. Az objektív és ésszerű indok a diszkrimináció fogalmánál megfogalmazottakat jelenti. Az Ajánlás hangsúlyozza, hogy az önkéntes elkülönülés nem jelent szegregációt.

Az oktatásban előforduló jogellenes elkülönítést az 1964. évi 11. törvényerejű rendelettel kihirdetett **UNESCO egyezmény „az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről”** (Tvr.) is tilalmazza. 1. Cikke definiálja a „megkülönböztetés” fogalmát:

„1. A jelen egyezmény szempontjából a „megkülönböztetés” kifejezés alatt értendő a fajon, bőrszínen, nemen, nyelven, valláson, politikai vagy bármilyen egyéb véleményen, nemzetiségi vagy társadalmi származáson, vagyoni helyzeten vagy születésen alapuló minden olyan különbségtétel, kizárás, korlátozás, vagy kedvezés, amelynek célja vagy következménye az oktatás terén való egyenlő elbánás megszüntetése vagy akadályozása, nevezetesen:

a) valamely személy vagy csoport kizárása az oktatás bármely fajtájában vagy fokozatában való részvételből;

b) valamely személynek vagy csoportnak alacsonyabb színvonalú oktatásra való korlátozása;

c) bizonyos személyek vagy csoportok részére külön oktatási rendszerek vagy intézetek létesítése vagy fenntartása, a jelen egyezmény 2. Cikkében foglalt rendelkezések fenntartásával, vagy

d) valamely személynek vagy csoportnak az emberi méltósággal össze nem egyeztethető helyzetbe való juttatása.”

Bár az egyezmény nem használja a szegregáció fogalmát, a „kizárás”, „korlátozás”, a „külön oktatási rendszerek fenntartása és létesítése” egyértelműen a jogellenes elkülönítést tiltja. A jogszerű elkülönülés eseteit a 2. cikkben sorolja fel: három esetben tartja törvényesnek az elkülönülést,

A) Ha két nembeli tanulók számára létesítik és

- a) egyenlő lehetőséget nyújtanak,
- b) azonos fokú képesítést nyert tanszeméllyel,
- c) azonos minőségű iskolai helyiségekkel és felszereléssel működnek, valamint
- d) azonos értékű tanulmányi program elvégzését teszik lehetővé.

B) vallási, nyelvi okokból, ha

- a) a szülők kívánságának megfelelő oktatást nyújtanak, és
- b) az oktatás összhangban áll az illetékes hatóságok által előírt normákkal, különösen az azonos fokozatú oktatás tekintetében,

C) magániskolák,

- a) ha nem az a céljuk, hogy bármely csoport kizárását biztosítsák, és

- b) az oktatás összhangban áll az illetékes hatóságok által előírt normákkal, különösen az azonos fokozatú oktatás tekintetében.

A szegregáció fogalma a magyar jogban

1998-ig az antidiszkriminációs jogalkotás az ágazati jogszabályok diszkrimináció-tilalmi rendelkezésekkel való kiegészítésére szorítkozott. Ezt a szemléletet törte meg a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény elfogadása, amely a törvényhozás elmozdulását jelentette abba az irányba, amely az egyenlő bánásmód részletszabályait egyes társadalmi csoportok számára dolgozza ki. A diszkrimináció-tilalom hatályosulását szolgáló definíciók és részletes végrehajtási szabályok hiányát a jogalkotási koncepció ezen ellentmondásossága is tetézte.

A 2000. évi beszámolóban a hiányosságok pótlására, illetve az ellentmondás feloldására; továbbá a 2000/43/EC számú antidiszkriminációs irányelvnek megfelelő jogi norma megalkotásának a lehetőségét „demonstrálva” közzétették antidiszkriminációs törvénytervezetüket. Céluk a fogalomtisztázás, az eljárási rend és szankciórendszer irányelvnek megfelelő, és egyben a magyar jogrendszer sajátosságait figyelembe vevő kialakítása volt.

2000. után megkezdődött az antidiszkriminációs joganyag lassú át-, illetve kialakítása. Ebben a folyamatban az ombudsman szakértőként vett részt: 2003-ban a Kotv. részletes fogalomrendszerrel és eljárási renddel egészült ki. Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebtv.) hatálybalépésével a fogalmak meghatározása átkerült ebbe a törvénybe, illetve az általános eljárási szabályok mellett, a különböző területekre (foglalkoztatás, oktatás, szolgáltatások, ...) speciális rendelkezések is születtek.

A szegregáció definícióját az **egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény** (Ebtv.) 10. § (2) bekezdése így fogalmazza meg:

„Jogellenes elkülönítésnek minősül az a magatartás, amely a 8. §-ban meghatározott tulajdonságai alapján egyes személyeket vagy személyek csoportját másoktól - tárgyilagos mérlegelés szerinti ésszerű indok nélkül - elkülönít.”

(A 8. §-ban meghatározott tulajdonságok: nem, faji hovatartozás, bőrszín, nemzetiség, nemzeti vagy etnikai kisebbséghez való tartozás, anyanyelv, fogyatékoság, egészségi állapot, vallási vagy világnézeti meggyőződés, politikai vagy más vélemény, családi állapot, anyaság (terhesség) vagy apaság, szexuális irányultság, nemi identitás, életkor, társadalmi származás, vagyoni helyzet, foglalkoztatási jogviszonynak vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonynak részmunkaidős jellege, illetve határozott időtartama, érdekképviselőhez való tartozás, egyéb helyzet, tulajdonság)

A kimentést – a felelősség alóli mentesülést – a Strasbourg-i Bíróság és az Alkotmánybíróság is az alábbi tartalommal használja. „A tárgyilagos mérlegelés szerinti ésszerű indok” azt jelenti, hogy legitim, jogszerű célja van a különbségtételnek, és a különbségtétellel elérni kívánt cél és a különbségtétel adott eszköze, módja ésszerű arányban áll egymással. Ebben az esetben az elkülönítés nem számít jogellenesnek.

Az Ebtv. kitér az oktatás területére is:

„27. § (3) Az egyenlő bánásmód követelményének megsértését jelenti különösen valamely személy vagy csoport

a) jogellenes elkülönítése egy oktatási intézményben, illetve az azon belül létrehozott tagozatban, osztályban vagy csoportban,

b) olyan nevelésre, oktatásra való korlátozása, olyan nevelési, oktatási rendszer vagy intézmény létesítése, fenntartása, amelynek színvonala nem éri el a kiadott szakmai követelményekben meghatározottakat, illetve nem felel meg a szakmai szabályoknak, és mindezek következtében nem biztosítja a tanulmányok folytatásához, az állami vizsgák letételéhez szükséges, az általában elvárható felkészítés és felkészülés lehetőségét.

(4) Az oktatási intézményekben nem működhetnek olyan szakkörök, diákkörök és egyéb tanulói, hallgatói, szülői vagy más szervezetek, amelyek célja más személyek vagy csoportok lejáratása, megbélyegzése vagy kirekesztése.”

A törvény indokolása hangsúlyozza, hogy az oktatás területén speciális szabályra azért volt szükség, mert jogellenes elkülönítés leggyakrabban az oktatásban tapasztalható. Szegregáció

valószínűleg meg akkor is, ha az elkülönítés számarányukhoz viszonyítva lényegesen nagyobb arányban érinti a kisebbségi csoport tagjait, mint a többi tanulót. (Ekkor közvetett diszkriminációról beszélhetünk.)

Nem jelenti az egyenlő bánásmód követelményének megsértését, ha önkéntes részvétel alapján közoktatási intézményben a szülők kezdeményezésére olyan kisebbségi vagy nemzetiségi oktatást szerveznek, amelynek célja vagy tanrendje indokolja elkülönült osztályok vagy csoportok alakítását. Az ilyen oktatásban résztvevőket azonban semmilyen hátrány nem érheti, és az oktatásnak meg kell felelnie az állam által jóváhagyott, államilag előírt, illetve államilag támogatott követelményeknek. (Ebtv. 28. § (2))

A hatályos magyar jog tehát általános jelleggel és az oktatás területén speciálisan is definiálja és tiltja a szegregációt.

A szegregáció szociológiai fogalma

A szegregáció fogalmát a hazai szakirodalom leggyakrabban a területi elhelyezkedéssel, lakhatással és az ebből következő intézményi – Magyarországon jellemzően az oktatás területén jelentkező – elkülönüléssel/elkülönítéssel kapcsolatban használja.

Szegregációnak nevezzük azt a jelenséget, amikor egy-egy településen belül a különböző társadalmi rétegek, etnikai csoportok stb. lakóhelye erősen elkülönül egymástól. A szegregáció együtt jár a jövedelmi viszonyok és a települési infrastruktúra lényeges egyenlőtlenségeivel.³

Magyarországon a lakóhelyi szegregáció térségek, települések között és településeken belül is megjelenik. A lakóhelyi elkülönültség megmutatkozik egyrészt a városok slumosodó kerületeiben, leromló negyedeiben, másrészt az ország szegényebb régióiban kialakult aprófalvas települési zárványokban.

Budapest városszerkezetét vizsgálva is arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyes kerületeket összehasonlítva, és a kerületeken belül egyaránt lényeges különbség van a lakhatási feltételek között.

Az 1945 utáni hazai társadalomfejlődés egyik legnehezebben korrigálható torzulása az évszázados települési egyenlőtlenségek szélsőséges felerősödése volt.⁴ Az elszegényedő aprófalvas elkülönülés kialakulásában szerepet játszik az egyre súlyosabb problémát jelentő munkanélküliség, az infrastrukturális feltételek növekvő eltérése, a spontán migrációs folyamatok, a jobb helyzetű társadalmi rétegek tömeges elvándorlása, amely az aprófalvak társadalmi struktúráját, belső közösségi viszonyait eltorzítja.

A települési egyenlőtlenség egy önmagát felerősítő folyamatot indít el. A tehetősebb réteg migrációjával növekszik a hátrányos helyzetűek aránya az adott lakóközösségekben, amely a társadalmilag mobilabb állampolgárok további elköltözését eredményezi.

Ez a folyamat Magyarországon jellemzően az etnikai alapú társadalmi kirekesztéssel is összekapcsolódik. A spontán migráció felerősödéséhez a többségi társadalom tudatos kirekesztő törekvései és a helyi önkormányzatok intézkedései is hozzájárulnak.⁵

A roma lakosság jelentős része vidéken, gazdaságilag és infrastrukturálisan elmaradottabb régiókban, szegregált lakóköri körülmények között él. 1971. évben a cigány emberek kétharmada még telepen lakott. A 60-as 70-es években telep-felszámolási program indult, ellentmondásos végrehajtása azonban a szegregált lakóhelyek újratermeléséhez vezetett. A 80-as évek végétől a nagyipari ágazat összeomlása, a növekedő munkanélküliség a romák lakóhelyi elkülönültségét tovább erősítette. Az 1990-es évekre a roma népesség aránya jelentősen megnőtt az ország szegényebb régióinak kisebb településein és a nagyvárosok leromlott kerületeiben. A kutatók

³ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó, 1997. 194. o.

⁴ Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. (Előadás a Magyarország társadalmi helyzete, kulcsfontosságú kihívások a társadalmi kirekesztődés elleni harcban c. témához az Európai Unió Bizottsága és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium égisze alatt szervezett Magyar Nemzeti Szemináriumon a társadalmi beilleszkedésről. 2002. július 18.)

⁵ Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolában, Oktatáskutató Intézet Új Mandátum Könyvkiadó Bp. 2002. 62 o.

2003-ban újra az 1971-es elkülönítettségi arányokkal találkoztak. „A forma más, mert telepek már csak kismértékben vannak, a szegregáció mértéke azonban ma is ugyanakkora.”⁶

A migrációs folyamat demográfiai változásokat is okozott a településeken. Az aprófalvas települési zárványokban általában az idősebb népesség maradt, a megüresedett házakba nagy számban költöztek be roma családok. Ennek a demográfiai és szegregációs folyamatnak az egyik következménye, hogy a cigány általános iskolások 30 százaléka 1000 fő alatti lélekszámú kisközségek iskoláiba jár, ahol átlagos arányuk meghaladja az 50 %-ot, miközben a teljes népességnek csak a 6 %-a él ilyen településeken.⁷

A migráció jogi fogalma

A **nemzetközi migrációnak** ma nincs egységes, átfogó elmélete, csak elméleti töredékek léteznek, amelyek nagyrészt egymástól elszigetelten jöttek létre. A bevándorlásban érvényesülő minták és tendenciák viszont azt jelzik, hogy a jelenlegi migrációs folyamat átfogó téma, sokoldalú természetű olyan árnyalt megközelítést követel meg, amelyben megjelenik a távlatok, szintek és feltételezések sokfélesége.

Elméleti modellek sora foglalkozik azzal, hogy milyen okokra vezethető vissza a nemzetközi migráció, és alapvetően különböző fogalmakat, feltételezéseket és vonatkoztatási rendszereket használnak.

Az emigráció megindulásának különféle okai lehetnek:

- az egyéni jövedelemszerzés vágya,
- törekvés a háztartási jövedelmi kockázatok szétterítésére,
- a munkaadók alacsony bérű munkavállalók iránti keresletének kielégítését szolgáló toborzó programok,
- a paraszti gazdálkodásnak a piac terjeszkedése miatt bekövetkező nemzetközi méretű visszaszorulása a perifériális régiókban,
- ezeknek a tényezőknek a kombinációja.

Egészen más körülmények magyarázhatják azonban a nemzetközi mozgás megindulását és megint mások az időbeni és térbeni fennmaradását. Bár a bérkülönbségek, a relatív kockázatok, a toborzási szándékok és a piaci terjeszkedés továbbra is mozgásra készíti az embereket, az új, a migráció során kialakuló feltételek maguk is önállóan ható tényezőkké válnak. Ilyen tényezők a migráns hálózatok kiépülése, a nemzetek közötti mozgást elősegítő intézmények fejlesztése és a munka átalakulásának társadalmi hatása a fogadó országokban. Ezeknek a változásoknak az együttes hatására nő a migráció fennmaradásának valószínűsége. Ez a folyamat kumulált (halmozott) oksággént vált ismertté.⁸ (Massey, 1990.) Az indítékok összegződnek, amikor minden egyes migrációs művelet módosítja azt a társadalmi összefüggést, amelyben a következő, migrációra vonatkozó döntést meghozzák, méghozzá úgy, hogy nő a további migráció valószínűsége.⁹

Ahogy nő a migráció gyakorisága egy közösségen belül, úgy változik értékrendje és kulturális felfogása, növelve ezáltal is a jövőbeli migráció valószínűségét. A migráció mély gyökereket ereszt az adott közösségben élő emberek viselkedésében, és a migrációval összefüggő értékek a közösség értékrendjének részévé válnak.

Míg korábban a migrációs elmélet a „klasszikus” műfajra korlátozódott - mely a migrációt, mint az embereknek a térben történő elmozdulását határozta meg -, addig a nagyvilágban végbemenő folyamatok megkérdőjelezték a konvencionális elméletet. Azt a korábbi felfogást, miszerint a migráció az eltérő lehetőségekre reagáló egyének mozgásának összessége, fokozatosan felváltotta az a szemlélet, amely a munkaerő mozgását a transznacionális kapitalista gazdaság dinamikája által kiváltott mozgásnak tekinti.

⁶ Kemény István - Jánky Béla: Települési és lakásvizonyok, Beszélő 2004/4 sz.

⁷ Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolában, Oktatáskutató Intézet Új Mandátum Könyvkiadó Bp. 2002. 67.o.

⁸ Sík Endre: A migráció szociológiája, Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. 2001. 25. o.

⁹ Sík Endre: A migráció szociológiája, Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. 2001. 28. o.

A migráció világtérképe jelentős mértékben megváltozott. A kibocsátó és a befogadó országok közötti hagyományos kapcsolatok elhalványultak, helyükre újak léptek, ezáltal a migráció egyre komplexebb jelenséggé vált. A nemzetközi migrációt felfoghatjuk térbeli hálózatok összességeként, amelyek keletkezésének sok folyamata közös, de olyan tényezők is jellemzőek rájuk, amelyek földrajzilag változnak. Szerkezetük és működésük bizonyos mértékig független egymástól, ugyanakkor hatnak is egymásra.

A migrációs folyamatot legpontosabban rendszerszerű folyamatként lehet szemlélni. A hálózatoknak vannak általánosan érvényes jellemzői, azonban az egyes rendszerek egy adott pillanatban különböznek minden más rendszertől, és ez egyediséget kölcsönöz a hálózatnak. Az egyes nemzetközi migrációs hálózatokra úgy kell tekinteniük, mint egy egységes egész egymással kölcsönhatásban lévő részeire, amelyeket erős gazdasági és társadalmi erők mozgatnak. Ezek alkotják azt a kontextust, amelyben az egyes hálózatok kialakulnak. A migrációra mindig meghatározott történelmi kontextusban kerül sor, de maga a migráció is megváltoztatja azon országok kapcsolatát, amelyek között a migráció zajlik.¹⁰

Mind az elmélet, mind az empirikus kutatás egyre inkább a migráció és az egyéb nemzetközi folyamatok közötti összefüggés vizsgálatára irányul. A tőke, a technológia, az intézmények és a kulturális minták mozgása át meg átjárja a világrendszer egészét és összetett kölcsönhatások során hoz létre új meg új struktúrákat. E mozgások munkaerő-mozgató kölcsönhatásainak megértése a legjelentősebb kihívás a migrációelmélet előtt.¹¹

A migráció szociológiai fogalma

A **vándorlás** vagy lakóhely-változtatás, latinus nevén migráció, a demográfiai tudomány kutatási körébe tartozik. A vándorlás egyéni és társadalmi okai és következményei, valamint a tömeges vándorlásnak a kibocsátó és befogadó közösségre gyakorolt hatása azonban olyan jelenségek, amelyek a társadalom egészének és a helyi társadalmaknak a működését messzemenően érintik, ezért a szociológia tudományának érdeklődési körébe is beletartoznak. A vándorlás definíciója a demográfiában a következő: „olyan lakóhelyváltozás, amely településhatár átlépésével jár”. Tehát az egy településen belüli lakóhelyváltozás nem számít vándorlásnak.

Nemzetközi vándorlásnak nevezzük az országhatárt, átlépő lakóhelyváltozást. A nemzetközi vándorlás is lehet ideiglenes és állandóbb jellegű. Vándorlási egyenlegnek pedig a településre való vándorlás és az onnan való elvándorlás különbségét, illetve a nemzetközi vándorlásban a bevándorlás és a kivándorlás különbségét.¹²

A nemzetközi vándorlás volumene világszerte és különösképpen a fejlett országokban erősen megnőtt. A legtöbb ország mégsem rendelkezik akár csak megközelítően pontos adatokkal sem a nemzetközi kivándorlásokról és bevándorlásokról. Ennek egyik oka, hogy igen jelentős az úgynevezett illegális nemzetközi vándormozgalom, vagyis az engedély nélküli bevándorlás, különösképpen a szegényebb országokból a fejlett országokba. A határok őrzése azonban számos leküzdhetetlen akadályba ütközik, ezért sokan érkeznek az országba a határon történő útlevél-ellenőrzést kikerülve. Nagymértékben megnehezíti a nemzetközi bevándorlás statisztikai nyomon követését a nagy turista forgalom is. Gyakorlatilag nem lehet megállapítani, hogy a turistaútlevelel belépők közül hányan nem hagyják el a későbbiekben az országot.

A vándorlás elméletének legalapvetőbb megállapítása, hogy az ember rendkívüli módon vándorlásra kész élőlény. Az emberiség történetét meg lehet írni a nagy vándorlások történeteként is. A nagy nemzetközi vándorlások tehát nem kivételes folyamatok, hanem hozzátartoznak az emberiség történetéhez, ezért nem csodálkozhatunk azon, ha a következő évtizedekben is folytatódni fognak.

Itt kel megemlítenem a **nemzetközi vándorlások átmenetének elméletét** (Chesnais 1986.) Eszerint a demográfiai átmenet második és harmadik szakaszában, amikor a születési arányszám a halálzási arányszámnál lényegesen magasabb, és ezért a népesség gyorsan szaporodik, erős a kivándorlás az adott országból, a negyedik szakaszban, amikor a két arányszám kiegyenlítődik, és még inkább az esetleges ötödik szakaszban, amikor a népesség fogyni kezd, erős bevándorlás indul meg az adott ország felé. Mindenestre alig elkerülhető, hogy ha egy fejlett ország

¹⁰ Sík Endre: A migráció szociológiája, Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. 2001. 63-64. o.

¹¹ Sík Endre: A migráció szociológiája, Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp. 2001. 85. o.

¹² Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó, 1997. 222-223. o.

népességszáma csökkenni kezd a halálozásoknak a születések fölötti többlete következtében, akkor a szegényebb és gyorsan szaporodó népességű országokból oda nagyszámú bevándorló érkezzék.¹³

A szegregáció és a migráció közti összefüggések

William Safran „Diaszpórák a modern társadalmakban: szülőföld- és hazatérés mítoszok (1991)című tanulmányában olyan problémákkal kerül szembe, amely nekünk is segíthet felismerni, mit is foglal magában az a jelenség, amelyet diaszpóra jellegűnek nevezünk. A **diaszpórá**t a következőképpen definiálja:

„hazájukból kivándorolt kisebbségi közösségek, amelyek

- az eredeti „centrumból” legalább két „periférikus” helyre kerültek
- ápolják „szülőföldjük emlékét, ábrándképét vagy mítoszt”
- „úgy érzik - és talán okkal -, hogy a befogadó ország nem fogadja el őket teljesen”
- őseik földjére úgy tekintenek, mint ahova esetleg visszatérnek majd, valamikor, ha eljön az ideje
- elkötelezettek e szülőföld iránt és csoportontudatuk és csoportszolidaritásuk a szülőfölddel fenntartott folyamatos kapcsolatrendszer által létezik.

Ezek tehát a diaszpóra fő vonásai: a szétszórás története, az anyaország emléke/mítosza, elidegenedés a (rosszul?) befogadó országban, vágyakozás az esetleges hazatérésre, az anyaország folyamatos támogatása és a nagymértékben e kapcsolat által meghatározott kollektív identitás.

A **diaszpóratudat** pozitív és negatív irányból egyaránt épül. Negatív irányból a diszkrimináció és a kirekesztettség élményéből táplálkozik. A jövevényekkel szembeni faji sorompókat gyakran szociális és gazdasági kényszerek is erősítik. Pozitív irányból épül a diaszpóratudat az olyan világtörténelmi kulturális/politikai erővel való azonosuláson keresztül, amilyen Afrika vagy Kína. A diaszpóratudat a legjobbat hozza ki egy rossz szituációból. A kifosztottság, a marginalitás és az emigráció élményeit gyakran a szisztematikus kizsákmányolás és az előrejutás lehetetlensége is fölerősíti. Ez a megtermékenyítő szenvedés együtt létezik a túlélési technikákkal: az eltérő alkalmazkodóképességgel, a másféle kozmopolitizmussal és a megújulás konok hitével. A diaszpóratudat a veszteséget és a reményt feszültségként éli meg.

Minden emberi társadalomnak van kultúrája, de ezek az emberi kultúrák nagyon eltérőek, ugyanazon emberi szükséglet kielégítésének más-más módját írják elő. A különféle kultúrákhoz tartozó emberek között az emberiség kezdete óta voltak enyhébb vagy súlyosabb ellentétek. Több kultúrának egy társadalmon belüli együttélését nevezik **kulturális pluralizmusnak**, az ilyen társadalmat pedig **multikulturális társadalomnak**, amely azt sugallja, hogy el kell fogadni, hogy a modern társadalmakban különböző kultúrákhoz tartozók élnek együtt és kell, hogy békésen együttműködjenek.

Hogyan lehetséges a különböző kultúrájú, nemzetiségű, vallású állampolgárok békés együttélése a modern társadalmakban? **Smelser** négy olyan külső feltételt említ, amely ezt elősegíti:

- a nemzetállam politikai hatalmának decentralizációját, a régiók és helyi közösségek politikai szerepének erősítését,
- a nemzeti identitás megőrzésének nemzetközi jogi garantálását,
- az egyes emberek többes identifikációjának elterjedését, vagyis azt, hogy ne a nemzet legyen az egyetlen identitás, hanem mellette létezzék regionális, helyi, vallási, világnézeti, esetleg nemzet feletti,
- a nemzetközi civiltársadalom kialakulását.

A külföldről érkező bevándorlás annál nagyobb problémákat okoz, minél inkább eltérő, idegen kultúrából jönnek a bevándorlók. A különböző kultúrájú emberek együttéléséből adódó

¹³ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó, 1997. 241. o.

gondoknak nem az a megoldása, hogy a bevándorlást adminisztratív eszközökkel gátolják, hanem az, hogy a bevándorlóknak a hazai kultúrához való alkalmazkodását segítik elő, és a hazai lakosságnak az idegen kultúrájúakkal szembeni ellenérzéseit próbálják csökkenteni.

Az **integráció és asszimiláció** között meglehetősen nehéz megvonni az éles választóvonalat. Az integráció célja egy etnikumok fölötti közös, a hangsúlyt az állampolgárságra helyező identitás létrehozása, míg az asszimiláció a különbözőségek eltüntetésére a domináns etnikum identitás-jegyeinek vagy egy mesterségesen megkonstruált identitásnak az általánossá tétele révén törekszik. A gyakorlatban azonban a legegyszerűbb asszimilációs politikák is előszeretettel nevezik magukat integrációs erőfeszítéseknek, a kisebbségek pedig a legőszintébb velük kapcsolatos integrációs próbálkozásokba is hajlamosak asszimilációs célokat belemagyarázni.

Az integráció és/vagy asszimiláció szószólói az etnikulturális közösségek közötti különbségek visszaszorításának az érdekében szorgalmazzák a közös iskolák használatát, a közös nyelven történő szocializációt, valamint olyan munkahelyteremtő és lakásbiztosító politikák alkalmazását, amelyek képesek elejét venni a szegregációnak.

Az asszimiláció és/vagy integráció alkalmazásának hatékonyságára vonatkozóan a következőképpen foglalthatjuk össze a következtetéseket. A modern értelemben vett etnikai identitások csak az oktatásbeli és a környezetre vonatkozó szegregáció valamilyen formája révén tarthatók fenn számottevő mértékben, mert ezekre a feltételekre szükség van kritikus kulturális tömeg megőrzéséhez az illető közösségeken belül. Egyesek még ennél is tovább mennek, és azt állítják, hogy az ilyen közösségeknek sugárzó médiákra és földjeik fölött gyakorolt ellenőrzésre is szükségük van ahhoz, hogy fenntarthassák identitásukat. Ezek az érvek arra világítanak rá, hogy azok a politikák, amelyek arra próbálják kényszeríteni az embereket, hogy közös iskolákba járjanak, és hogy egymás szomszédjai legyenek, provokatívak, és nagy valószínűséggel eredményeznek erőszakot. Ha az asszimilációs/integrációs tervek nem olyan embereket vesznek célba, akik hajlandóak fölvenni az új állampolgársággal járó identitást és lemondani etnikai identitásukról, akkor ezek a tervek több konfliktust eredményeznek, mint ahányat megoldanak.

Az **integráció** problémakörére nehéz megoldást találni. Az államnak reagálnia kell a transznacionális közösségek terület nélküli nacionalizmusainak kihívására. Társadalmi párbeszéddel és jogi eszközökkel ösztönöznie kell, hogy tegyék magukévá a befogadó társadalom politikai kultúráját.

Az etnikai determinizmus elve, a közösség belső életétől való elzárkózás nyilvánvalóan ellentétes az érintettek jogbiztonságával, ezen kívül hátráltatja az integrációt, végül potenciális nemzetbiztonsági veszélyekkel is jár. Az elvárás helyett, hogy egy-egy bevándorló etnikum majd kialakít egy olyan szervezetet, amely képviselheti az egész csoport érdekeit, párbeszédet kell folytatni a migránsok valamennyi jogszerűen működő szervezetével, kerülve a kizárólagosságot.

A migránsok integrációját a magyar nyelv, a magyar jogrendszer és a részvételi demokrácia gyakorlati oktatásának támogatásával kellene elősegíteni. Az integrációt elősegítő legfontosabb állami eszköz az oktatás. A mozgékony, modern migránsok számára különösen fontos, hogy gyermekeik más országban is élhessenek a társadalmi mobilitás lehetőségével.

Ahhoz, hogy a kialakítandó **migrációs politikai stratégia** hatékony legyen, és nemzeti érdekeinket szolgálja, mindenekelőtt arra van szükség, hogy otthon érezzük magunkat saját országunkban, garantálva legyen biztonságunk, senki se sérthessen meg bennünket büntetlenül emberi méltóságunkban, magyarságunkban. Mindehhez még olyan polgári életmódot és felfogást kell megteremteni, amelyben, természetes formában nyilvánul meg a másokkal való szolidaritás és segítségnyújtás. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kialakítandó magyar migrációs politikai stratégiának értékorientáltnak kell lenni, azaz elő kell segítenie mindazok Magyarországra vándorlását, akik rövid és hosszú távon pozitív szerepet játszhatnak a magyar gazdaság új feltételeinek biztosításában.

Valószínűnek lehet mondani, hogy a következő évtizedekben az összes fejlett ország fokozatosan kénytelen lesz nemzetközi vándorlási politikáját liberalizálni. Az Európai Unió tagországai között ezen országok állampolgárai szabadon változtathatják lakóhelyüket. Ezért azt is valószínűnek lehet tartani, hogy hazánkból is a jelenleginél többen fognak kivándorolni, és még inkább többen fognak átmenetileg külföldön munkát vállalni, másrészt többen fognak menekültként és egyszerűen gazdasági okok miatt bevándorolni, illetve kivándorolni.

A kivándorlás rövidtávon csökkentheti a munkanélküliséget, hosszú távon azonban mindenképpen veszteséget jelent az adott társadalom számára, mert elsősorban fiatal felnőttek hagyják el az országot, akik – ha hazájukban maradnának – hozzájárulnának a nemzeti jövedelem előállításához.

A bevándorlás – a közvélemény egy részének ellenérzéseivel ellentétben – kifejezetten hasznos az adott ország számára, mivel többnyire fiatal felnőttek vándorolnak be, és mivel sokan közülük olyan munkakörben helyezkednek el, ahol a helyi lakosság nem kíván munkát vállalni. Ők lesznek azok, akik – figyelembe véve a munkavállalási korú lakosság számának csökkenését – hozzájárulhatnak a gazdasági problémák enyhítéséhez.

A migrációs politikai stratégia nem hagyhatja figyelmen kívül a magyar lakosság befogadóképességének mértékét, idegenekkel kapcsolatos toleranciájának határát - függetlenül attól, hogy a migráns magyar származású-e vagy sem -, valamint a magyar lakosság létszámának 1980-tól kezdődő fogyását. Azt, hogy az összlakossághoz viszonyítva hol van a határ a bevándorlók még elviselhető és már elviselhetetlen aránya között, nem lehet pontosan megállapítani.

Tudomásul kell venni, hogy olyan migrációs politikai koncepciót, amely nem találkozik az itt élők többségének egyetértésével, még abban az esetben sem szabad elfogadni, ha az ellentmond az eddigiekben megfogalmazottaknak.

Befejezés

A fejlett vagy magukat fejlettnak tartó társadalmaknak nincs kulturális jogcímük arra, hogy kiutasítsák, vagy eltanácsolják a hozzájuk menekülőket. A multikulturalizmus nem egyszerűen a kulturális pluralizmust jelenti, hanem a vágyat, hogy halljuk meg az emberi hangot, függetlenül attól, hogy milyen kulturális formák övezik.

A multikulturális beállítódás tekintélyellenes. Ha egyszer az ember kulturális identitása kialakul, azt el nem vehetik tőle, legfeljebb önnön maga dobhatja el magától. Az egymással monomániásan harcot folytató ideológiai és kulturális konfliktusok a győzteseket éppúgy felfalják, mint a veszteseket. Egyedüli kiútként a menekülés kínálkozik.

A menekülő kulturális identitása megmarad, és egyben meg is nemesül. A menekülő már nem hihet az egyedül üdvözítő megoldásban, egyedül igaz hitekben. A menekülő kénytelen-kelletlen maga mögött kell hagyja a fölényt, az egyedülvalóságot és magától értetődöttséget, melybe beleszületett. Ezért más, mint azok, akik továbbra is vívják a harcot. De mégis megmarad annak, aki volt, hiszen az új közegben hiába is számíthatna befogadásra. Minél inkább akar asszimilálódni a befogadó kultúrába, annál inkább kívül marad. Mássá vált az otthagytak számára, s más marad választott világában is. Másságaiból kell kikovácsolnia azonosságtudatát.

A menekülő a multikulturális tapasztalat hordozója. Ha elfogadjuk annak, aki, akkor hallatlanul értékes tapasztalattal gazdagodunk magunk is. Míg a menekülővel nem találkoztunk, s nem nyújtottunk neki segítséget, addig az idegenben a hozzáférhetetlen, titokzatos másikat látjuk, akitől rettegünk, félünk. Ebbe a képbe fojtjuk szorongásunkat, hogy talán mi is csak idegenek vagyunk, akik kollektív sorsot hazudnak maguknak.

A feladat azonban kettős: meg kell látni az idegenben az ismerőst, és megpróbálni empatikusan megérteni, hogy számára miért tabu az, ami nekünk megengedett, vagy megfordítva. Másfelől viszont el kell ismernünk, hogy az idegennek éppúgy joga van a saját identitásának titkaihoz, mint nekünk a magunkéhoz.

A multikulturalizmus terébe került identitás töredezett, szétszórt, peremre szorított. Többé már nincs, mert nem lehet ép, koncentrált, központi identitás. A jövő üzenetét hordozza a Rómában megnyílt mecset, a Zala megyei sztupa. A fejlett és fejletlen világban a jövőben nem államhatárok, hanem utcák, háztömbök, kerületek szerinti választóvonalak lesznek.

Felhasznált irodalom

1. Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó, 1997.
2. Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolában,
3. Oktatókutató Intézet Új Mandátum Könyvkiadó Bp. 2002.
4. Kemény István - Jánky Béla: Települési és lakásviszonyok, Beszélő 2004/4 sz.
5. Salat Levente: Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001.
6. Sík Endre: A migráció szociológiája, Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp.2001.
7. Sík Endre: Átmenetek, MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. 1999.
8. Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. (Előadás a Magyarország társadalmi helyzete, kulcsfontosságú kihívások a társadalmi kirekesztődés elleni harcban c. témához az Európai Unió Bizottsága és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium égisze alatt szervezett Magyar Nemzeti Szemináriumon a társadalmi beilleszkedésről. 2002. július 18.)

